

Fricz Tamás

Átmenetek a kommunizmus- szocializmusból a demokráciába Kelet- és Közép-Európában

**Transitions from Communism and Socialism
to Democracy in Central and Eastern Europe**



Összefoglalás

A szerző tanulmányában a kelet- és közép-európai demokratizációs folyamatokat vizsgálja a komparatív politikatudomány eszközeivel. Ennek kapcsán két alapvető kérdésre igyekszik választ keresni: 1. Hogyan szakaszolhatóak az átmenetek, és a diktatúrából a demokráciába való átalakulás milyen módon (forradalom, tárgyalás, háború stb.) zajlott le? 2. Milyen sajátos vonásokat mutatnak fel a kelet- és közép-európai átmenetek a demokratizáció harmadik hullámához tartozó más térségekhez képest? E két szempont alapján tipizálja az egyes országok demokráciáinak konszolidáltsági fokát, illetve áttekinti, hogy az átmenetek mely típusai voltak a legsikeresebbek, s hoztak létre stabil demokráciákat.

Summary

The processes of democratisation in Central and East Europe are analysed with the methods of comparative politics. Answers are sought to two basic questions: 1. How can the various kinds of transitions be sectioned and how did transition from dictator-

FRICZ TAMÁS PhD, politológus, a politikatudomány kandidátusa
(fricztamas@gmail.com).

ship to democracy actually take place (through a revolution, by negotiation, war etc.)? 2. What specific features were manifest in Central and East European transitions in comparison to other regions in the third wave of democratisation? Based on these two considerations, the degree of consolidation in the individual countries are classified, and the types of transitions that have been the most successful in creating reliable democracies are picked and reviewed.

Amikor az átmenetek történeti folyamatát tekintjük át, akkor politológiai szempontból két kérdésre érdemes választ keresni:

– Hogyan szakaszolhatóak az átmenetek, és a diktatúrából a demokráciába való átalakulás milyen módon (forradalom, tárgyalás, háború stb.) zajlott le?

– Milyen sajátos vonásokat mutatnak fel a kelet- és közép-európai átmenetek a demokratizáció harmadik hullámához tartozó más térségekhez képest?

A demokratikus átmenetek szakaszolásával kapcsolatban sokáig a legelfogadottabb elméletet az O'Donnell–Schmitter–Whitehead szerzőhármás dolgozta ki,¹ akik három fázist különböztettek meg: a régi rendszeren belüli liberalizációt, a demokratizációt (áttörést) és a konszolidációs szakaszt. Elméletük számos követőre talált.² Merkel³ azonban kritikusan viszonyul ehhez, s azt hangoztatja, hogy ez a szakaszolás nem alkalmas a harmadik demokratizációs hullám folyamatának leírására, ugyanis a liberalizáció a legtöbb esetben egyáltalán nem készítette elő a következő szakaszt, a demokratizációt. Megítélése szerint a szerzőtrió koncepciója az autokratikus rendszer megszűntetéséről három esetben igaz: az első nagy demokratizációs hullám esetén, mely történetileg több évtizeden át tartott, a régi elitiek által irányított rendszerváltások esetén, illetve a régi elit és az ellenzéki elit tárgyalásai útján megvalósuló demokratizáció során. Az is elmondható, hogy az alulról kikényszerített változások, illetve az új államalapítások esetében egyik-másik országban rövid ideig felmutattak liberalizációs tendenciákat a demokratizáció előtt, de ez korántsem volt mindenütt így. Az viszont világosan látható, hogy ahol az állam és a hatalom összeomlása valósult meg, ott a liberalizáció és a demokratizáció gyakorlatilag szinkronban zajlott le, sőt, gyakran a demokratizáció befejeződése után valósult meg a politikai viszonyok liberalizációja. Tisztán látható, hogy a liberalizáció és a demokratizáció a szerzőtrió elméletéhez képest egészen másképp zajlott le, akár ha a demokratizáció második hullámát vesszük (lásd Németország, Olaszország, Ausztria és Japán példáját), akár ha a harmadik hullámot szemléljük (lásd Görögország, Portugália, Argentína, Románia, Csehszlovákia és Kelet-Németország példáját).

Nézzük ezek után, hogy a vizsgált régióban, illetve Latin-Amerikában és Ázsiában milyen módon zajlottak le a rendszerváltások (*1. táblázat*).

Az átmenetek ötféle formáját a nemzetközi szakirodalom inkább deskriptív (leíró, empirikus) megközelítésben vizsgálja, s kevésbé von le olyan következtetéseket, melyek szerint az átmenet ilyen vagy olyan formája „jobb”, „szerencsésebb” a demokratikus rendszerek stabilizációja szempontjából. Jómagam is kerülöm a normatív-értékelő

1. táblázat: Az autokratikus rendszerek felszámolódásának formái a demokratizáció harmadik hullámában Kelet- és Közép-Európában, Latin-Amerikában és Kelet- és Délkelet-Ázsiában

A rendszerváltás típusa	Dél-Európa	Kelet- és Közép-Európa	Latin-Amerika	Kelet- és Délkelet-Ázsia
Tárgyalásos átmenet	Spanyolország	Lengyelország, Magyarország	Bolívia, Uruguay	Dél-Korea, Thaiföld
A régi elit által irányított átmenet		Albánia, Bulgária, Románia	Brazília, Chile, Ecuador, El Salvador, Guatemala, Mexikó, Nicaragua, Paraguay, Peru (1980)	Tajvan
Alulról kikényszerített átmenet	Portugália	Csehszlovákia, NDK		Fülöp-szigetek, Indonézia
Összeomlás	Görögország		Argentína, Panama, Peru (2000)	
Új államok létrejötte		Csehország, Észtország, Fehéroroszország, Horvátország, Jugoszlávia-maradvány, Litvánia, Lettország, Oroszország, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna		Kelet-Timor

Forrás: Wolfgang Merkel: *Systemtransformation. 2 Auflage*, VS Verlag, Wiesbaden. 2010, 104. o.

megközelítést, annak mégis értelmét látom, hogy az eltelt húsz év empirikus tapasztalataiból néhány következtetést levonjunk.

Induljunk ki a Bertelsmann Stiftung átfogó vizsgálati eredményéből, amely a fentebb leírt négy szint (alkotmányos, képviseleti, vétóaktorok magatartása, civil politikai kultúra) alapján vizsgálta meg az országokat, s jutott a következő eredményre.

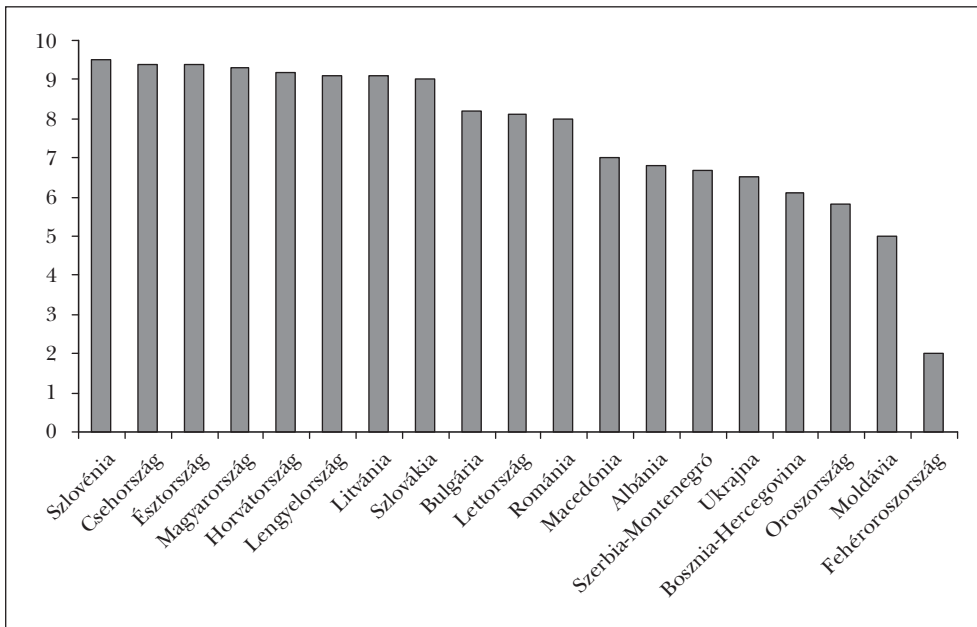
A grafikon szerint – és az elemzés alapján, melynek részleteitől itt eltekintünk – az országok alábbi csoportjai különböztethetők meg:

a) Konzolidált országok (sorrendben): Szlovénia, Csehország, Észtország, Magyarország, Horvátország, Lengyelország, Litvánia, Szlovákia.

b) Nagy vonalakban konzolidált országok: Bulgária, Lettország, Románia (jó eséllyel a stabilizációra, melyet az EU-tagság nagymértékben elősegít).

c) A nem konzolidált választási demokráciákhoz tartozik: Macedónia, Albánia, Ukrajna, Szerbia és Bosznia-Hercegovina. (Megjegyzem, hogy az utóbbi években Szerbia nagy eséllyel törekszik az EU-tagságra, s ez javíthat a pozícióján.)

1. ábra: A kelet- és közép-európai országok demokráciáinak konszolidáltsági foka



Magyarázat: A táblázat négy konszolidációs szintje: az alkotmányos, a részvételi, a magatartási és a politikai kulturális konszolidáció külön-külön elvégzett vizsgálatainak összesített eredményét mutatja.

Forrás: Bertelsmann Transformation Index 2003–2008. *Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie*. Hg.: Bertelsmann Stiftung, Gütersloh. www.bertelsmann-transformation-index.de. (Letöltés: 2011. november 20.) 2005

d) Félíg autokratikus, bár többé-kevésbé szabad választásokat tartó rendszer Oroszország és Moldávia.

e) Fehéroroszország újra autokratikus rendszernek számít, ha egyáltalán volt demokratikus korszaka.

Érdeemes ezek után megnézni a demokratikus átmenetekkel foglalkozó táblázatot, s áttekinteni, hogy az átmenetek mely típusa bizonyult sikeresebbnek, mely pedig kevésbé sikeresnek.

Először is megállapítható, hogy az új államalapítások – melyek vagy háborúk (volt Jugoszlávia), elszakadások (balti államok), vagy szétválás (Szovjetunió, Csehszlovákia) alapján jöttek létre – vegyes képet mutatnak. Hiszen amíg a balti államok, Csehország és Szlovákia sikeres demokratizációt mutatnak fel, addig a volt Jugoszláviából kivált országok közül a közép-európai kultúrkörhöz tartozó országok (Szlovénia, Horvátország) konszolidálódtak, míg a Balkánhoz tartozó országok még hátrább tartanak. Nem beszélve a volt Szovjetunió levált országairól, amelyek mindegyike kevésbé sikeres demokratizációt mutat fel. (Más kérdés, hogy utóbbiak törekszenek-e egyáltalán arra, hogy „nyugati típusú” demokráciát építsenek fel.

Ezzel szemben egyértelmű, hogy ahol a régi kommunista-szocialista elitek által irá-

nyított rendszerváltás zajlott le, ott a demokratizáció csorbát szenvedett, illetve fennáll a veszélye a visszaesésnek; idetartozik Albánia, Románia és Bulgária. Megjegyzendő Románia esetében, hogy bár a táblázat nem mutatja, nemcsak a régi elitcsoportok egyikének puccsa zajlott le 1989 végén, de valóságos népi forradalom is, melynek végén Ceaușescut, a diktátort rögtönítélő bíróság ítélte halálra, és az ítéletet rögtön végrehajtották. Ez tehát árnyalja a képet, az azonban tény, hogy a forradalom „lecsengése” után vitathatatlanul a puccsista csoportok irányították a rendszerváltás folyamatát.

Másfelől azzal is finomítani kell a táblázatot, hogy sok országban, ahol új államalapítás jött létre, egyben a régi elit kezdte el ezt, és a félig-meddig vagy sehogyan sem megvalósuló rendszerváltást is. Idetartozik Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia és Macedónia, s akkor még egyáltalán nem beszéltünk – s nem is tartozik vizsgálati körünkbe – a volt Szovjetunió közép-ázsiai önállósodott tagjairól, így Grúziáról, Kazahsztánról, Tádzsikisztánról, Türkmenisztánról, Örményországról, Kirgíziáról és Üzbegisztánról. (Utóbbiakban erős, autokratikus elnöki rendszerek jöttek létre, a demokratizáció legfeljebb halovány jeleivel.) Vagyis akkor vagyunk pontosak, ha azt mondjuk, hogy ha a régi rendszer elitje irányította az új államalapítást és/vagy a rendszerváltást, akkor a demokratizáció konszolidációjára, sőt létrejöttére kisebb esély mutatkozott. (Tekintettel a régi rendszer elitjének intézményes és magatartásbeli kötődéseire, ezen nincs mit csodálkozni.)

További megállapítás, hogy a régi és az új elitek tárgyalásain, egyezkedésein és megállapodásain (esetlegesen alkuin) keresztül zajló rendszerváltások a sikeresek közé tartoznak, lásd jelesül Lengyelország és Magyarország esetét. Jómagam részben ebbe a körbe venném – túl azon, hogy új államalapítások is – Szlovéniát és Szlovákiát, mely országokban a régi reformelit és az új elitek között valamiféle „együttélés”, és később a régi elit egyfajta „integrálódása” mutatkozott meg, és ennyiben a lengyel és a magyar példához csatlakoztathatók.

Más kérdés az – s erre később térek vissza –, hogy a régi kommunista vagy reformkommunista, illetve új, demokratikus elitek további együttélése (ha tetszik, egyfajta „cohabitation”) a demokrácia konszolidációs szakaszában milyen képet mutat. Itt ugyanis kétféle lehetőség van: az egyik, hogy a volt rendszer felelőseinek legalábbis részleges elszámoltatása, az igazságtétel megtörténik-e, s a továbbiakban fokozatosan a demokratikus elit veszi át a politika, a gazdaság és a társadalom irányítását, avagy az elszámoltatás lényegében elmarad, s a régi reformelit fokozatosan visszaszerzi az uralmat a különféle szférák fölött, beleértve a politikát is. Előbbi esetben a demokrácia lassú, de biztos stabilizációja látszik valószínűnek, míg az utóbbi esetben nem kizárható, sőt a régi rend elitjének intézményes és magatartásbeli kötődései miatt szinte egyértelműsíthető a demokratizáció visszaesése, torzulása, egy „hibrid” rendszer kialakulása.

Megítélésem szerint a „tárgyalásos” átmenet első altípusába tartozik Szlovénia, Lengyelország 2005 óta, és részben Szlovákia, míg a második típusba tartozott Magyarország 2010-ig.

Végül elég egyértelműen megállapítható, hogy azokban az országokban, ahol az alulról való nyomásgyakorlás, tehát a népakarat megnyilvánult az átmenet során, sikeres demokratizációk és konszolidáció zajlott le; ez történt Csehszlovákiában (kü-

lönösen Csehországban), Kelet-Németországban, illetve a balti államokban. A balti államok esetében állapítsuk meg, hogy ezekben az országokban az új államalapítást a demokratikus ellenzék irányította, a régi, ráadásul az elnyomó hatalomhoz tartozó „oros” kommunista elit nem vett részt az átalakulásban.

Mindezek alapján egy kicsit módosítsuk és pontosítsuk az 1. táblázatot, és az átmenetek típusait mutassuk be abban a sorrendben, hogy melyik kedvezett a leginkább, és melyik legkevésbé a sikeres demokratizációnak.

2. táblázat: Az átmenetek típusai a demokratizáció sikere szempontjából

A demokratizáció szempontjából kedvező típusok*		A demokratizáció szempontjából kedvezőtlen típusok**	
1. Alulról jövő nyomásgyakorlás, a régi elit háttérbe szorítása	Csehszlovákia (Csehország), NDK	1. Átmenet a régi elit irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat	Bulgária, Albánia
2. Alulról jövő nyomásgyakorlás, új államalapítás, a régi elit háttérbe szorítása	Lettország, Litvánia, Észtország, Horvátország	2. Alulról jövő nyomásgyakorlás (forradalom) után a régi elitek puccsa, átmenet az utóbbiak irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat	Románia
3. A régi és az új elit közötti tárgyalások, az új elit fokozatos felülkerekedése	Lengyelország	3. Új államalapítás; átmenet a régi elitek irányításával, mely részben erős marad	Macedónia, Moldávia
4. Új államalapítás, a régi elit részleges jelenléte, majd integrálása	Szlovénia, Szlovákia	4. Új államalapítás és új rendszer építése a régi elitek irányításával, mely tartósan erős marad	Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna 2000-ig (közép-ázsiai országok)
5. A régi és az új elitek közötti tárgyalások, a régi elit „felerősödése”	Magyarország 2010-ig		

Magyarázat: * Az 1-től az 5-ig tartó sorrend erőssorrendet mutat, amennyiben az 1-es típus a leginkább kedvező a demokratizáció szempontjából; ** Az 1-től 4-ig tartó erőssorrenden belül a 4-es a leginkább kedvezőtlen típus a demokratizáció szempontjából.

Forrás: Saját szerkesztés, 2012.

A demokratizáció szempontjából kedvező típusok:

1. Alulról jövő nyomásgyakorlás, a régi elit háttérbe szorítása: Csehszlovákia (Csehország), NDK;

2. Alulról jövő nyomásgyakorlás, új államalapítás, a régi elit háttérbe szorítása: Lettország, Litvánia, Észtország, Horvátország;

3. A régi és új elit közötti tárgyalások, az új elit fokozatos felülkerekedése: Lengyelország;

4. Új államalapítás, a régi elit részleges jelenléte, majd integrálódása: Szlovénia, Szlovákia;

5. A régi és új elitök közötti tárgyalások, a régi elit „felerősödése”: Magyarország 2010-ig.

A demokratizáció szempontjából kedvezőtlen típusok:

1. Átmenet a régi elit irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat: Bulgária, Albánia;

2. Alulról jövő nyomásgyakorlás (forradalom) után a régi elitsoportok puccsa, átmenet utóbbiak irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat: Románia;

3. Új államalapítás, átmenet a régi elit irányításával, mely részben erős marad: Macedónia, Moldávia;

4. Új államalapítás és új rendszer építése a régi elit irányításával, mely tartósan erős marad: Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna 2000-ig (közép-ázsiai országok).

A fentiekből levonható az a következtetés, hogy elsősorban ott zajlottak-zajlanak le a sikeres átmenetek, s ott konszolidálódtak a demokráciák, amely országokban az új elitök a régi eliteket tartósan háttérbe szorították, vagy utóbbiak legalábbis tárgyalásokra kényszerültek, és később több-kevesebb sikerrel integrálódtak – vagy „felszívódtak” – az új rendszerbe. A régi elitök tartós háttérbe szorítása pedig ott történt meg a leggyorsabban és legmarkánsabban, ahol az alulról jövő (bottom-up) nyomásgyakorlás jelen volt az átmenet során demonstrációk, tüntetések, élőláncok (Csehországban a Vencel téri tüntetéseket, az NDK-ban az úgynevezett „hétfői” demonstrációkat, a balti államok polgárai által alkotott élőláncot 1990 tavaszán) formájában. Az alulról jövő nyomás, a „forradalmi” jelleg ugyanis nyilvánvalóan a régi, kommunista-szocialista (ráadásul „idegen”) elit eltávolítására irányult, s ezt a demokratikus elitök nem hagyhatták figyelmen kívül, csak óriási presztízs- és legitimitációvesztés árán. Ez utóbbira is akad példa, mégpedig Románia. (Lengyelország sajátos eset annyiban, hogy bár tárgyalásos formára kényszerült, hosszabb időtávot tekintve, 1980-tól a Szolidaritás formájában megjelent az alulról jövő nyomásgyakorlás, csak bizonyos értelemben „korán jött”).

A régi elitök kiszorítása tehát az elsődleges és „független” változó a sikeres demokratikus konszolidáció szempontjából; a legerősebb függő változó, amely ezt elősegíti, a néptömegek alulról jövő nyomásgyakorlása. A tárgyalásos megoldás már kevésbé sikeres forma, de hosszú távon azzá válhat, ha a régi elitök lassacskán kiszorulnak a hatalomból és a többi társadalmi szférából. Végül pedig az önálló államalakítás önmagában nem meghatározó a demokratizáció kimenetelét illetően.

Ezek után nézzük meg, milyen sajátos vonásokat mutatnak fel a kelet- és közép-európai országok a demokratizáció más időszakaival és régióival szemben? Ezzel kapcsolatban a tranzitológiai irodalom két lényeges vonást emel ki.

Az egyik, hogy szemben a demokratizáció első és második hullámával, sőt a harmadik hullám egyes régióival, a kelet- és közép-európai országokban egyszerre történik háromféle, alapvető átalakulás: politikai (demokratizáció), gazdasági (szocialista gazdaságból a piacgazdaságba) és nemzeti-állami (független államok képzése vagy újraalapozása). Amíg ezek a folyamatok hihetetlenül rövid idő alatt, egy időben zajlottak-zajlanak, addig ehhez képest a klasszikus nyugat-európai modellben a transzformációk

fokozatosan, evolutív módon, hosszú-hosszú évtizedek alatt történtek meg. Rokkan írja le például, hogy Anglia háromszáz év (!) alatt először a nemzeti függetlenségét valósította meg, majd a szociális és gazdasági átalakulás zajlott le, s csak mindezek után következett be a modern demokratikus rendszer kiépítése.⁴ Volt idő tehát a különféle struktúrák beillesztésére, stabilizálására, s a megfelelő magatartások elsajátítására és szinte kitörölhetetlen normává tételére.

De nemcsak az első és a második demokratizációs hullámtól különbözik a kelet- és közép-európai térség, hanem a harmadik hullám egyéb régióitól is. Hiszen ha Latin-Amerikát vagy Kelet- és Délkelet-Ázsiát vesszük, azt látjuk, hogy a demokratizáció útjára lépett országok (Latin-Amerika: Argentína, Chile, Peru, Venezuela, Nicaragua, Mexikó; Ázsia: Fülöp-szigetek, Dél-Korea, Tajvan, Thaiföld, Indonézia) többé-kevésbé egységes államok voltak az autokratikus időszakban is, valamint ha nem is volt az átmenetek előtt fejlett piacgazdaságuk, de legalábbis sokkal jobban hasonlított a rendszerük a kapitalizmusra, mint a szocialista „tervezésre”. Tehát ez utóbbi országoknak sem kellett egyszerre egy „holisztikus” mélységű átalakulást levezényelniük.

Ráadásul mindhárom átmenet esetén jelentős problémákkal néztek szembe a közép- és kelet-európai átmeneti társadalmak.

A nemzet- és államképzés esetében elmondható, hogy az államhatárok kialakítása, a független nemzetállamok létrejötte soha nem ment könnyen a világtörténelem során, s ez mit sem változott napjainkra. Már a demokratizáció első hullámában is megfigyelhető, hogy a fejlett nyugati államok véres háborúk, etnikai csoportok háttérbe szorítása, asszimilálása vagy tömeges meggyilkolása (hol voltak akkor még az emberi és állampolgári jogok?) révén jöttek létre. Nagyon hasonlóan történt ez Kelet-Európában is, hiszen a Szovjetunió felbomlása együtt járt a balti államok függetlenségi törekvésével, a Kaukázusban zajló etnikai háborúkkal, másfelől a volt Jugoszlávia tagállamai között véres és kegyetlen háborúk bontakoztak ki a független államok létrejöttéért. Nagyon gyakran a nagyhatalmak és a nemzetközi politikai és katonai szervezetek (USA, Európai Unió, NATO, ENSZ) hathatós beavatkozására volt szükség, hogy a véres háborúk békekötésekkel befejeződjenek, az államhatárokat meghúzzák, és létrejöjjenek az önálló államok. (Egyetlen kellemes kivételnek számít Csehszlovákia békés kettéválása Csehországgá és Szlovákiává.) Sajátos jelenség, hogy amíg a diktatúrák elfedték és leszorították az etnikai-nemzetiségi ellentéteket, addig éppen a demokratizálódás révén jöttek elő a történelem „rejtekeiből” a régi konfliktusok. (Egy korábbi példa, India függetlenedése is idevehető: a demokratizálódás szinte első következménye volt az indiai-pakisztáni ellentét kieleződése és a két vallásközösség tervezett, de részlegesre sikeredett állami különválása.) Ez a paradoxon azonban korántsem véletlen, hiszen ha belegondolunk, egyedül a demokrácia olyan rendszer, amely nem elfedi, hanem felfedi a társadalmi ellentéteket, és azok megoldásáért kiált.

Az önálló állam- és nemzetképzésnek azonban nemcsak az új államhatárok megvonása a célja, hanem az is, hogy kik tartozhatnak az állam polgárai közé, azaz ki lehet a démosz, a nép, amelyik államalkotó. S máris itt vagyunk a nemzetiségi-etnikai ellentéteknél. Ezek jelentőségét már csak azért sem lehet alábecsülni, mert a világ országainak jelentős többségét átjárják ezek a problémák. Robert Dahl empirikus ada-

tokra támaszkodva már 1971-ben megállapította,⁵ hogy a megvizsgált 114 ország 58 százalékát mély szubkulturális (döntően vallási és etnikai) szegmentálódás jellemzi, míg 38 százalékukban közepes, 15 százalékukban pedig kifejezett szubkulturális pluralizmus figyelhető meg (utóbbi jelenti a szubkulturák demokratikus elrendeződését egy adott országban). A kelet- és közép-európai régióban gazdag választékát találjuk az etnikai-nemzetiségi ellentéteknek, amelyek sajátossága, hogy a békekötések és az önálló államok létrejötte után is fennmaradtak-fennmaradnak – s itt máris a démosz, az adott államhoz tartozó népesség meghatározásáról van szó. Elég példaként felhozni az orosz–csecsen, orosz–grúz ellentéteket, az önállósodó balti államokon belül az orosz – s egyben „kommunista!” – kisebbség helyzetét, valamint a horvát–szerb–bosnyák–koszovói albán szembenállásokat (melyek közül Koszovó külső és belső, területi és etnikai problémái egyaránt akutak). Valamint magyar szemmel különösen ki kell emelni, hogy a mindegyik szomszédos országban jelen lévő tíz- és százezres, sőt milliós nagyságrendű magyar kisebbségek helyzete Romániában, Szlovákiában, Szerbiában és Ukrajnában még mindig rendezetlen, míg Szlovéniában, Horvátországban és Ausztriában problémamentesnek mondható.

Az állam- és nemzetképzés nehézségei, a területi és etnikai problémák esetenként olyan súlyosak, hogy önmagukban megnehezíthetik a demokratizálódást, de különösen a demokrácia konszolidációját. Annál is inkább, mert bár a nemzeti kisebbségek esetleges elnyomása, hátrányba szorítása látszólag különvállik a többségi, államalkotó nemzet „belső demokráciájától”, ám a valóságban az etnikai kérdésben érvényesülő antiliberalis és antidemokratikus eljárások kihatnak a demokratikus működés egészére is, sőt, a negatív nemzetközi megítélés további károkat okozhat az adott országnak. (Lásd például a magyar kisebbség nyelvhasználatát sújtó szlovák nyelvtörvényt, amellyel kapcsolatos viták fellobbantották a szlovák nacionalizmust, és ez a szlovák politikai aktorok demokratikus magatartását és motivációit gyakran eltorzítja. Másfelől viszont a vita EU-s, tehát nemzetközi szintekre terelődése segíthet a demokratikus megoldások előtérbe kerülésének.)

Ha továbbmegyünk, a gazdasági átalakulás, a szocialista gazdasági rendszerről a kapitalizmusra való áttérés sem könnyű kihívás. Az úgynevezett modernizációelmélet kidolgozói szerint a demokratizáció csak jól és eredményesen működő gazdaság esetén stabilizálódhat, amelyik megszünteti a szegénységet és a szükségét, létrehoz egy erős középosztályt, megteremt a mobilizáció lehetőségét, urbanizációs folyamatot indít el, magas színvonalú iskolarendszert épít ki, és még sorolhatnánk.⁶ Ezek alapján a demokráciák eredmény- és teljesítményfüggők; csak ha egy bizonyos gazdasági és társadalmi teljesítményt fel tud mutatni egy adott ország, akkor van esélye arra, hogy a demokrácia megszilárduljon és stabilizálódjon. Megfordítva, ha egy demokratikus ország tartósan gazdasági válságban van, és nem eredményes, a demokrácia is felszámolódhat.

Ebből a szemszögből nézve nem kis kihívás az új kelet- és közép-európai demokráciák számára a gazdasági válságok kezelése és a piacgazdaságra való egyidejű áttérés. Annál is inkább, mert a volt szocialista országok lakossága azzal a hittel és meggyőződéssel fogadta el, sőt helyeselte és támogatta a demokratizációt, hogy az a kapitaliz-

mus bevezetésével együtt meghozza a jólétet, ami a fejlett nyugat-európai országokban megfigyelhető volt még a vasfüggönyön túlról is. A demokrácia nem feltétlenül és nemcsak a szabadság reményét jelentette az itt élők számára, hanem a jólétét is; igaz, a kemény diktatúrákból érkezők nagyobb hangsúlyt helyeztek a szabadságra, mint azon országok, ahol a diktatúra „puhább” változatai valósultak meg (előbbire Románia, utóbbira Magyarország a jó példa).⁷

A probléma viszont az, hogy a kommunista-szocialista tábor éppen azért omlott össze, mert nem bírta tovább a versenyt a kapitalizmussal. A szocialista tervgazdaság, mely alapjaiban nélkülözte az egyéni érdek diktálta ösztönzőket (ami a kapitalizmus és minden piacgazdaság sikereinek alapja), és egy illuzórikus közösségi érdekből indult ki, a nyolcvanas évekre eladósodott és tönkrement (amiben persze döntő szerepet játszott Ronald Reagan, aki olyan fegyverkezési versenybe kényszerítette a Szovjetuniót, amelyet az nem bírt ki).

S itt kell feltétlenül megemlíteni, hogy óriási különbség mutatkozik a demokratizáció második hulláma és a harmadik hullámhoz tartozó kelet- és közép-európai átalakulás között a külső, nemzetközi feltételekben. A második világháború befejezése után két ideológiai tábor jött létre a világon az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetésével; a hidegháború körülményei között a három vesztes diktatúra, Németország, Olaszország és Japán demokratizálódását a kapitalista tábor gazdaságilag és politikailag is nagymértékben támogatta. Az USA a Marshall-terv keretei között óriási pénzügyi támogatást adott ezeknek az országoknak: Németország például az European Recovery Program (ERP) keretében 1945 és 1956 között 15,5 milliárd dollárt kapott, ebből 10 milliárd egyszerűen „ajándék” volt, míg a többit igen hosszú időtartam alatt kellett visszafizetni. Ez kellően megalapozhatta az ötvenes évek német gazdasági csodáját (Wirtschaftswunder), s a gazdasági segítséghez logisztikai, oktatási támogatás is járt. S ami még természetesen nagyon fontos, az a nyugat-európai politikai integráció folyamata, amelynek során 1948-ban Németországot felvették az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezetbe (OEEC), 1951-ben az Európai Szén- és Acélközösségbe, 1957-ben pedig a Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) tagjai lettek. Németország, miként Olaszország és Japán is, egy ideológiai-politikai közösség, tábor tagjai lettek, mely lehetővé tette, hogy a kapitalizmus megerősítése mellett a demokratizáció folyamata sikeres legyen.

Ezzel szemben a kelet- és közép-európai országok nem kapták meg azt a segítséget, amit a második világháború vesztes országai. Nyilvánvaló, hogy a szocialista tábor összeomlásához alapvetően hozzájárult a kapitalista tábor azzal, hogy gazdasági és fegyverkezési versenyre kényszerítette a keleti országokat, ám azok szétesése után nem ismétlődött meg a demokratizáció második hullámát meghatározó modell. Elmaradt az újabb Marshall-terv, sem az Egyesült Államok, sem a nyugat-európai országok nem nyújtottak olyan gazdasági segítséget a kelet- és közép-európai országoknak, amelynek alapján legalább a gazdasági konszolidáció hamarabb létrejöhetett volna, és amely egyben a demokratikus átalakulást is megkönnyíthette volna.

Mindennek következtében a kelet- és közép-európai régióban a demokratizáció együtt járt a gazdasági válsággal, a munkanélküliség tömeges megjelenésével és az

elszegényedéssel. Ilyen körülmények között kellett a piacgazdasági viszonyokat bevezetni, sőt népszerűvé tenni az emberek körében, akiknek jelentős része valójában egzisztenciális vesztese volt a kapitalizációnak, s közvetetten a demokratizációnak. Nem tekinthető véletlennek, hogy az emberek körében megjelent a régi rendszer iránti nosztalgia, s ez a demokrácia elfogadását is jelentősen megnehezítette.

Ha tehát elfogadjuk Lipset, Parsons, Dahl, Przeworski és a többi, modernizáció-elméletet képviselő kutató álláspontját, akkor nemcsak a kelet-európai, de még jó néhány közép-európai vagy balkáni ország is lemondhat a demokráciáról. Jómagam azonban vitatkoznék a modernizációs tézissel, mégpedig éppen az organikus demokráciafelfogásom szellemében, amennyiben a demokrácia nem pusztán szabad választásokról, néhány alapvető intézmény szabályszerű működéséről és procedúrákról szól. Amennyiben ugyanis egyfelől a politikai aktorok, a politikai elit tagjai, illetve másfelől – és különösen! – az állampolgárok elkötelezettek a rendszer mellett, s létrejön egy integrált civil társadalom, akkor a demokráciához mint rendszerhez való integráns kötődés függetleníteni tudja magát a gazdaság hullámzásaitól. Igaz, az is tény, hogy főként Kelet-Európában, de részben Közép-Európában is, gyakorlatilag versenyfutás zajlik a demokratikus politikai kultúra, az állampolgári (citoyen) tudat kiépülése és a gazdasági válságjelenségek elhúzódása között. Minél hamarabb kiépül a civil culture, annál nagyobb esély van a gazdasági nehézségek elviselésére, illetve minél hamarabb enyhül a gazdasági válság, s válik eredményessé a gazdaság, annál gyorsabban épül ki a civil társadalom. Kétségtelenül ez is olyan párhuzamosság és kihívás, amivel még húsz év után is szembenéznek az új, demokratikus politikai elit tagjai.

Végül nem kell külön hangsúlyozni, hogy a harmadik átalakulás, a diktatúrából demokráciába való átmenet mintegy bekeretezi az új politikai elit előtt álló megoldandó feladatokat. A demokratikus intézményrendszer kiépítése természetesen már azért is nehéz, mert roppant rövid időn belül, a nemzet- és államképzéssel, valamint a gazdasági átalakítással szinkronban kell elvégezni. Ám van még egy probléma, amely megnehezíti a demokratizációt: a kommunista rendszerek sokkal tovább és sokkal mélyebben intézményesítették és stabilizálták elnyomó rendszereiket, mint a katonai diktatúrák vagy személyi uralomra épülő diktatúrák Latin-Amerikában, Ázsiában, nem is beszélve Afrikáról.⁸ A kelet- és közép-európai kommunista rendszerek történeti begyökerezettsége és intézményesültsége, valamint az aktorok magatartására gyakorolt hatása olyan mértékű, hogy még húsz évvel a rendszerváltások után is kimutatható következményei vannak. (Itt válik fontossá a neoinstitucionalista megközelítés!)

A fentiekből kiindulva felvethető egyébként, hogy a demokratizáció harmadik hullámához tartozik-e a közép- és kelet-európai, volt Szovjetunióhoz kötődő poszt-kommunista országok demokratizációja, avagy a dél-európai, latin-amerikai és a dél-kelet-ázsiai átalakulásokhoz képest olyan sajátosságokat mutatnak fel, amelyek okán inkább egy önálló, negyedik demokratizációs hullámról kell az előbbieket esetében beszélnünk. Nem eldöntve a kérdést, valóban megfontolandó, hogy egyfelől a másik három régió országainak nem feltétlenül kellett egyszerre szembenézniük a nemzetállamképzés, a gazdasági válság kezelése és a demokratikus intézményrendszer kiépítésének feladatával, másfelől, a másik három régióban nem alakult ki és stabilizálódott

évtizedeken keresztül egy kommunista-szocialista elnyomó rendszer, amelynek fontos sajátossága volt a diktatúra mellett a piacgazdaság megszüntetése is. E két, igen lényeges és meghatározó eltérő vonás Kelet- és Közép-Európa, illetve a másik három régió között erős megfontolásra ad okot a politikatudomány számára, hogy újraértelmezze a harmadik demokratizációs hullám kiterjeszhetőségét az 1989 után bekövetkező átmenetre. Nagy kérdés, nem feszíti-e szét e hullám tartalmi kereteit Európa középső-keleti részének bevonása, az időbeli közelségnél nem fontosabb szempont-e a tartalmi elemek alapján való különválasztás harmadik és negyedik hullámra (és akkor még nem is beszéltünk a 2011-től induló „arab tavaszról”, ami talán egy ötödik demokratizációs hullám). E kérdés megválaszolására ehelyütt nem vállalkozom – bár hajlok a „negyedik és ötödik hullám” elméletének elfogadására –, mert az túlfeszítené e könyv tematikai kereteit.

Visszatérve eredeti témánkra: bár az új, demokratikus elitek Közép- és Kelet-Európában látszólag nagyon rövid idő alatt, igen látványosan bevezették a demokratikus alapintézményeket, és ezzel néhány aktor szemléletű kutatót meg is győztek arról, hogy „kész a nagy mű”, és a demokráciák nemsokára konszolidálódnak (hiszen voltak funding electionok), valójában csak innen kezdődött a demokratizáció igen hosszú folyamata. Az új elitnek nem kisebb feladata van, mint hogy megváltoztasson egy történelmi éra (negyven év) alatt rögzült szokásokat, hagyományokat, normákat, eljárásokat mind az elitek, mind a polgárok körében, amelyek egytől egyig a kommunizmus-hoz-szocializmus-hoz kötődnek. Márpedig ehhez nem elég húsz év; megítélésem szerint arra van szükség, hogy a már rendszerváltás után született, politizáló generáció vezető politikai és egyéb funkciókba jusson, tehát a rendszerváltástól számított 25–30 év szükséges ahhoz, hogy a demokrácia valóságosan, organikus értelemben stabilizálódjon. És még ebben az esetben is csak a legfejlettebb közép-európai országokról beszélek; a balkáni és a kelet-európai országok esetében megítélésem szerint több időre van szükség, a közép-ázsiai országokat illetően pedig még csak jósolni sem merek.

Az „egymásra torlódt” átalakítások kapcsán még egy problémáról kell beszélnünk. Arról mégpedig, hogy az átalakulások kapcsán meghatározó, holisztikus rendszerek (nemzetállam, politika, gazdaság) váltak az új politikai aktorok döntéseinek függvényeivé. A demokratizáció első hulláma során az egyes alrendszerek évtizedek, sőt évszázadok során rögzültek, így, mire elérkezett a teljes demokratikus átalakulás ideje, az aktorok korántsem tudtak, s nem is akartak mindent átalakítani. (S nem is kellett.) A demokratizáció a demokratizációról szólt, és nem mindenről. De még a latin-amerikai és az ázsiai országok esetében sem merült fel az összes létező társadalmi alrendszer lerombolásának és átépítésének igénye, hiszen – mint már korábban említettem – a nemzeti keretek és félig-meddig a gazdaságiak is rendelkezésre álltak.

A közép- és kelet-európai régióban viszont valóban minden alrendszer „cseppfolyóssá” vált, s a politikai aktorok döntöttek a sorsukról. Ez pedig azzal a veszéllyel jár, amiről Offe is beszél: a politikai stratégiák áldozatává is válhatnak az intézményrendszerek.⁹ Magyarul, túl nagy hatalom szabadul a politikai döntéshozókra, pártokra és kormányokra, ugyanis ezekben a kezdeti, alapozó időszakokban a cselekvés függvényévé válik az intézmény, s ez nagy bizonytalanságot eredményez. Ha a politikai

aktorok, pártok szűklátókörűen kizárólag a saját politikai érdekeik alapján döntenek intézmények sorsáról, akkor fennáll a veszélye annak, hogy olyan intézményrendszert építenek ki, amely nem a politikai közösség egésze számára releváns és elfogadható, s ezért a politikai ellenfelek arra törekednek majd, hogy az intézményrendszert teljes egészében átalakítsák, ha hatalomra kerülnek. Ez pedig örökös ingatagságot és bizonytalanságot eredményez, amely nemhogy a demokrácia stabilizálódását nem hozza magával, de egyenesen kivezet a demokratikus működés keretei közül – horribile dictu demokratikusnak nevezett intézmények közepette.

Éppen ezért, a politikai elitek magatartása alapvető szerephez jut, de hogy valójában milyen döntéseket hoztak és hoznak a közép- és kelet-európai országok elitjei, az nem érthető meg önmagában, csak a történeti adottságok, meglévő intézményes örökségek elemzésével együttesen.

JEGYZETEK

- ¹ *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.* Eds.: Guillermo O'Donnell, Philipp C. Schmitter, Laurence Whitehead, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986.
- ² Adam Przeworski: *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America.* Cambridge University Press, Cambridge, 1991; Ellen Bos: *Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionsprozessen.* In: Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transitionsforschung. Hrsg.: Wolfgang Merkel, Leske+Budrich, 1996, 81–109. o.; Friedbert W. Rüb: *Die Herausbildung politischer Institutionen in Demokratisierungsprozessen.* In: Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transitionsforschung. Hrsg.: Wolfgang Merkel, Leske+Budrich, 1996, 111–140. o.
- ³ Wolfgang Merkel: *Systemtransformation.* 2. Auflage, VS Verlag, Wiesbaden, 2010, 105. o.
- ⁴ Stein Rokkan: *Die vergleichende Analyse der Staaten- oder Nationenbildung. Modelle und Methoden.* In: Theorien des sozialen Wandels. Hrsg.: Wolfgang Zapf, Kiepenhauser Witsch, Köln–Berlin, 1970.
- ⁵ Robert A. Dahl: *Polyarchy. Participation and Opposition.* Yale University Press, New Haven, London, 1971, 108. o.
- ⁶ Seymour Martin Lipset: *Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy.* American Political Science Review, Vol. 53, Nr. 1., 1959, 69–105. o.; Adam Przeworski–Michael E. Alvarez–José Antonio Cheibub–Fernando Limongi: *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World 1950–1990.* Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- ⁷ Bruszt László–Simon János: *A lecsendesített többség.* Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1990.
- ⁸ Merkel: *Systemtransformation,* i. m. 28. o.
- ⁹ Claus Offe: *Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa.* Merkur, Vol. 45, Nr. 4., 1991, 279–292. o.; Uő: *Der Tunnel am Ende des Lichts.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994; Uő: *Designing Institutions for East European Transitions.* In: The Theory of Institutional Design. Ed.: Robert Goodin, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 199–226. o., Uő: *Die politische Innenseite der Konsolidierung.* In: Einheit und Differenz. Die Transformation Ostdeutschlands in vergleichender Perspektive. Hrsg.: Jan Wielgosh, Helmut Wiesenthal, Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, Berlin, 1997, 214–220. o.